

NÁZORY NA TECHNIKU V ČESKÉM EKONOMICKÉM A SOCIÁLNÍM MYŠLENÍ

Jiří Musíl

Názory na techniku a průmysl v ekonomickém a sociálním myšlení českých zemí 19. století jsou neoddělitelné od širšího a rozporuplného kontextu, v jehož rámci se formovaly. Reálný technický vývoj daný tím, že Čechy a Morava patřily k průmyslově dynamickým částem Rakousko-Uherska, byl poměrně rychlý a technologické zdržení vůči průmyslovým zemím západní Evropy nebylo ke konci století již příliš veliké.^{1/} Také technické školství a to, co bychom mohli nazvat ideologickou infrastrukturou techniky a průmyslu, byly na slušné úrovni. V Praze byla zřízena r. 1803 první polytechnika v rakouské monarchii, v druhé polovině století poměrně rychle rostl počet středních průmyslových škol a české země patřily také mezi první v Evropě, kde se podle francouzského vzoru r. 1833 založila organizace, jejímž cílem byla podpora rozvoje průmyslu.^{2/}

Dynamismus vývoje vlastní techniky, technického školství i organizačně ideové infrastruktury techniky byl tedy poměrně značný, avšak čím dále tím více narážel na omezující a konzervativní rámec hospodářských a právních institucí Rakousko-Uherska. Albín Bráf ve studii o dějinách politického myšlení v Čechách ke konci 18. století a v první polovině 19. století zdůrazňuje, že technický, ale i průmyslový a společenský vývoj byl zpomalován a "...setrvačnost podporovaly nemálo samy řády veřejné, především národohospodářská správa, duchem merkantilismu ještě příliš prosáklá".^{3/}

K tomu přistupuje ještě neexistence vlastního státu. To, že česká buržoazie nemohla sama vytvářet vlastní formy hospodářsko-politického života, že pouze v zanedbatelné míře řešila klíčové otázky hospodářského uspořádání země, způsobilo, že také zájem o artikulaci teoretických stanovisek ekonomických, odkrývání těchto problémů, ale také zájem o filozofii a teorii techniky byly nedostatečně rozvinuty. Patří tedy k četným rozporům českého duchovního vývoje v 19. století i to, že při poměrné zralosti vlastní technické sféry, při praktické účinnosti aplikovaných přírodních věd, sociální a filozofická reflexe o technice byla slabá. Hlubší přemýšlení o hospodářských, sociálních a

kulturních důsledcích novodobé techniky bylo výjimečné a dosti často odvozené. Obecné otázky technické civilizace a s ní spojené hospodářské organizace byly ve srovnání s problémy základní obnovy národního života, s otázkami jazyka, literatury a duchovnědného rozvoje považovány dlouho za okrajové.

To, že jednotlivé pozice českého myšlení se formovaly v složitém procesu srovnávání, vyrovnávání a překonávání německého myšlení, způsobilo, že optika, kterou si ve svém vidění světa 19. století a jeho problémů vytvořila velká část české měšťanské inteligence, nesla zřetelnou pečeť této konfrontace. Ale i odlišné ideje z anglického nebo francouzského prostředí byly většinou zprostředkovávány německými autory. To vše nemohlo zůstat bez dlouhodobých následků v myšlenkových orientacích českého měšťanstva, ale i rodícího se dělnického hnutí.

Významná role německé filozofie, filologie, historie a literatury v utváření názorů prvních generací českých obrozenců nebyla pouze důsledkem dobré znalosti a běžného používání němčiny a naopak málo rozšířené znalosti jiných cizích jazyků, nýbrž i jistých paralel v sociálním postavení české a německé humanitní inteligence té doby. Norbert Elias ve svých sociologických studiích o procesu civilizace upozorňoval opakovaně na to, jak se "... píšící německá inteligence vznášela poněkud ve vzduchu. Duch a kniha jsou jejím útočištěm a její doménou, výkony ve vědě a umění její pýchou. Prostor pro politickou aktivitu, pro určování politických cílů nejsou této vrstvě dány... To, čím se tato středostavovská inteligence 18. století legitimuje, co je základem jejího sebevědomí, její hrdosti, leží stranou hospodářství a politiky...".^{4/} Je to filozofie, literatura, duchovní orientace a v 18. století také kultivace jazyka, který se ještě Bedřichu Velkému při srovnání s francouzštinou zdál tak barbarský.

Česká humanitní inteligence neměla také možnost politického života v tom smyslu jako francouzská nebo anglická a navíc stála před problémy a úkoly, se kterými francouzský nebo anglický vzdělanec nebyl nikdy konfrontován. V době, kdy se v západní Evropě formovaly základy pozitivismu, kdy se vyjadřovaly složité ekonomické zákonitosti fungování kapitalistické společnosti a objevovaly také první konzervativní systémy reagující na průmyslovou revoluci, hospodářský liberalismus a požadavky politické demokracie, soustřeďovala se energie naší inteligence na rekonstrukci základních předpokladů autonomního duchovního života. A přitom - a to je nutno znovu zdůraznit - přijímání civilizačních a technických inovací probíhalo poměrně rychle a také úroveň vlastní technické invence nebyla malá.

Napětí mezi nerozvinutostí humanitního a obecně společenského myšlení a dynamikou akceptace a rozvoje techniky tvořilo tudíž také

jednu ze specifík české společnosti 19. století.

Ale vymezení lidských a společenských problémů převážně prostřednictvím německého osvícenství a později zejména historismu a romantismu, reagujících na francouzské osvícenství, racionalismus a především na francouzskou revoluci, muselo vést rovněž - alespoň u části české inteligence - k podceňování významu rodící se technické civilizace, významu hospodářské organizace a politického myšlení. Z hlediska českého národního hnutí v jeho počátcích byla užitečnější německá koncepce kultury než nadnárodní, univerzalistická civilizace opírající se o přírodní vědy, techniku a racionalismus ve společenských vědách. Zdá se však, že vedle tohoto myšlenkového proudu, který z kulturně geografických důvodů přejímal německou verzi "vyšší kultury", existoval v českém myšlení endogenní proud, jehož sociální základnou byla zobecněná zkušenost rozvinutých řemesel, drobného podnikání a života v malých městech. Jejím sociálně-psychologickým projevem byla kultivace technologických zručností, zájem o technické, ale i o organizační inovace, zájem o informace, jistá myšlenková otevřenost a životní pragmatismus usilující o vytvoření slušného civilizačního rámce pro lidský život. Součástí této myšlenkové orientace byl také přirozený konkretismus a realismus, který však nebyl příliš živnou půdou pro abstraktnější a spekulativnější reflexi a pro kladení teoretických otázek. Byl však velmi dobrým předpokladem pro rozvoj průmyslu, pro přijímání průmyslových forem práce a pro vytváření široké palety mechanických zručností, kterými se česká populace vyznačovala.

Popsanému kontextu, v jehož rámci se české humanitní myšlení vyvíjelo, odpovídá i to, kdo a v jakých oborech se problému techniky věnoval. České filozofy technika jako specifický produkt určitého způsobu myšlení i jako samostatný filozofický problém příliš nezaujala. Jistě ne proto, že by nebylo čím se inspirovat v tradici evropské filozofie. "Téměř bez výjimky se jak velcí systematici, tak i jejich méně významní přívrženci a protivníci zabývali filozofickými otázkami techniky," konstatuje Donald Brinkmann.^{5/} Řada začíná Francisem Baconem, vede přes Leibnitze, Adama Smithe, francouzské osvícence a Kanta k Hegelovi, Saint-Simonovi, Marxovi a 19. století je plné filozofických reflexí snažících se vymezit podstatu techniky a zejména vyrovnat se se sociálními a kulturními důsledky rodící se strojevé civilizace.

Pokusy vymezit hlouběji podstatu techniky se vyskytly v Čechách již v pozoruhodné Riegrově studii O státcích a pracích nehmotných a jejich významu i postavení v národním hospodářství vydané roku 1850, ale byly v té době u nás ojedinělé. F. L. Rieger, jako politicky angažovaný právník s národohospodářskými zájmy, již tehdy formuloval stanovisko, které o půl století později znovu vyjádřil sociolog Emanuel Cha-

lupný. Na definicích obou autorů je závažné - mimo jiné - jejich odmítnutí tak časté diabolizace techniky. Podle Riegra: "Úkolem všeho lidského průmyslu není utvořiti novou hmotu, všechna naše práce záleží v tom, hmoty přírodní sestaviti a silám jejich dáti ruch /hnutí/. Tak, aby z jejich vzájemného působení povstal žádoucí výsledek, jenž může sloužiti potřebám a žádostem lidským."^{6/} A zhruba padesát let později E. Chalupný charakterizoval techniku jako "... transformaci přírody společenstvím, tj. užívání přírodních objektů k účelům lidským".^{7/} V obou případech šlo o moderní pojetí, dnes v sociologii nejčastěji akceptované, podle něhož jsou povaha a zaměření techniky určovány hodnotovou orientací jednotlivých společností. Technika nemá sama v sobě obsaženy zákonitosti svého vývoje.

Myšlenkovými okruhy, ve kterých se nejvíce přemýšlelo o společenském významu techniky a zejména vznikajícího průmyslu, byla politická ekonomie a politicko-programová literatura socialistického zaměření. "Ekonomisti", jak liberálně orientované národohospodáře označil Karel Sabina v protikladu k socialistům, patřili většinou k těm, kdo zdůrazňovali především pozitivní důsledky rozvoje strojové velkovýroby a techniky obecně. Socialisticky orientovaní autoři, především ti, kteří vycházeli z Karla Marxe, upozorňovali na to, že v rámci daných společenských podmínek přináší nová technika více zla než dobra a pouze v hluboce transformované nové společnosti bude možné realizovat optimistické saint-simonovské koncepce společnosti, řízené vědou a využívající všech potencií rodící se strojové civilizace.

V liberální ekonomii, jejíž začátky lze u nás umístit zhruba do poloviny století^{8/}, byly - pokud jde o význam techniky - tematizovány zejména následující otázky: 1. problém velkovýroby a zániku řemesel a vyřazování lidí z práce, 2. pozitivní a negativní důsledky strojové výroby na dělníky, na pracovní proces a na sociální poměry, zejména pak na sociální diferenciaci, 3. problémy dělby práce a jejích důsledků, v menší míře pak 4. vztahy mezi industrializací a růstem měst a životními podmínkami v nich, 5. interakce mezi technikou a společností.

Na vývoji názorů na těchto pět tematických okruhů, které budeme sledovat v relativně krátkém období mezi rokem 1850, kdy vydal Rieger svou kritickou analýzu A. Smithova a Malthusova pojetí práce, až rokem 1883, kdy vychází Národní hospodářství Josefa Kaizla, je patrný dvojitý proces. Na prvním místě rychlá proměna objektivních hospodářských a sociálních podmínek v českých zemích, která musila být myšlenkově zmapována a internalizována, a na druhém místě vnitřní, subjektivní zrání českého ekonomického myšlení, které se snažilo co nejdříve dosáhnout i na tomto poli evropské úrovně. I v tomto oboru musila tudíž česká inteligence zvládnout a reflektovat v historicky krátkém období vývojové

úkoly, na které bylo v jiných zemích více času a připomeňme, že i více lidí, institucí a hmotných prostředků.

F. L. Rieger si byl plně vědom toho, že nastupující nová strojová technika a s ní spojená hospodářská organizace nutně povedou k zániku převážné části drobné výroby a mnoha řemesel, ale ani v nejmenším nepochyboval o sociálně a také duchovně pozitivní bilanci tohoto procesu: "... čím blahodějnější je zavedení některého stroje pro všeobecnost, tím více jednotlivců trpívá jeho zavedením...", ale: "Postup a blahobyť celého společenstva musí mít přednost před počasnou újmou některých."^{9/} Rychle rostoucí produktivita práce, způsobená zaváděním strojů a dělby práce, snižuje náklady na výrobu a tím i ceny průmyslových výrobků ve srovnání s výrobky řemesel. Levné výrobky umožňují stále rostoucí spotřebu stále většího počtu lidí a nejen to. Rostoucí spotřeba je příčinou stále rostoucí výroby a tím i potřeby pracovních sil. To je klasická konstrukce liberálních ekonomů, které již nedůvěřoval S. Sismondi a která počítá s jakýmsi neomezeným hospodářským růstem. Rieger ji však ve svém optimisticko-liberálním přesvědčení, tak typickým pro české měšťanstvo alespoň ve sféře ekonomické, bezvýhradně přijímá. Později, když např. píše o průmyslu do naučného slovníku^{10/}, si začne uvědomovat větší složitost celého tohoto procesu.

Riegrovo stanovisko k otázce sociálních důsledků industrializace je však plné vnitřního napětí již od jeho prvních národohospodářských spisů. Na jedné straně je přesvědčen, že: "Z pokroku výroby hlavně též nižší stavové prospěch mají ... tímto pokrokem hlavně ti stavové nejvíce získati musí, kteříž návalům /strastí/ byli nejvíce vystavení, myslíme totiž třídy chudé a jmenovitě stav dělnický."^{11/} Moderní industrialismus je mu jedním z vývojových článků potvrzujících "zákon neustálého pokroku, jenž rozdíl mezi lidmi postupně stírá".^{12/} Na druhé straně však v téže práci připouští, že "práce ve fabrikách silně uvolňuje svazek rodinného života", že vede k nezdravému individualismu, že zdravotní stav lidí v sídlech s průmyslem je horší než jinde, že se to týká zejména dělníků, ale vzápětí konstatuje, že "příčiny nejsou v samotné průmyslové práci, nýbrž v okolnostech, které průmysl provázejí"^{13/}, neboť je pevně přesvědčen, že průmysl v podstatě ulehčuje práci, činí ji méně namáhavou a stále více využívá duševních sil lidí místo tělesných. Nicméně: "Nejsemutnější, ale i nejškodnější úkaz, jenž s rozvojem průmyslu pokračuje, jest ... sestředění nesmírných pluků dělnictva v jednotlivých místech a tudy povstání a rostnutí velikých měst a jejich obyvatelstva." Tuto koncentraci dělnictva ve městech nepovažuje za nevyhnutelnou součást nebo podmínku "zdaru velkého průmyslu". Navrhuje "odstředění čili decentralizaci průmyslu natolik možnou, kolik se jen žádati dá".^{14/} Je to u liberála neobvyklý antiurbanismus a lze vy-

slovit hypotézu, že je do značné míry specifickým produktem českého intelektuálního a politického prostředí 19. století. Rieger také cítil rizika koncentrace kapitálu. Při kritice koncentrace hovoří o aristokratickém, feudálním či oligarchickém průmyslu a staví proti němu tzv. demokratický průmysl. Koncentraci průmyslu lze čelit průmyslovými spolky anebo v tehdejší terminologii asociacemi. Ty se mohou stát bariérou centralizace, neboť ta je "vždy a všady nepřitelem svobody". Chtě nechtě se vtírá myšlenka, že Rieger reprezentuje spíše jakýsi sociální liberalismus, který známe z děl L. T. Hobhouse, ale který zároveň jako by připomíná radikálně demokratický liberalismus jeffersonovského ražení.

Riegrův civilizační optimismus nebyl ojedinělý, vyjadřují ho i další autoři, kteří psali v sedmdesátých letech. Reprezentují rozvíjející se českou buržoazii a ve svých spisech, které Z. Tobolka^{15/} tvrdě charakterizoval jako "diletantské", artikuluje pro praktické potřeby elementární podnikatelskou filozofii své doby. V kompendiích Karla F. Procházky, bývalého tajemníka Jednoty ku povzbuzení průmyslu, a c.k. notáře Maxe Wellnera z Tábora je patrná rovněž неотředitelná víra v pozitivní účinky rozvoje techniky a také vědeckého pokroku, který je nejjistějším "pramenem stálého blahobytu přítomným i budoucím".^{16/} Industrialismus není však jen zdrojem bohatství, odstraňuje těžkou práci a umožňuje, aby člověku, "duševními schopnostmi nadanému, zbylo pouze dohlížení a řízení práce a vůbec, aby potřeboval více duševních darů, nežli síly výlučně tělesné". Podle Wellnera byla hádka o prospěšnosti strojů vždy marná a "nové vynálezy strojnické" by měly rychleji vnikat do továren než se dosud děje. Ale rozvoj techniky a hospodářství nemá jen obecný civilizační efekt. Wellner formuluje myšlenku, která asi nebyla v té době ojedinělá: "Stůj to dlouho nebo krátko - budou naši rolníci a průmyslníci - bohatí, bohatí jměním i osvětou, a pak si dobudeme politické moci - samo sebou způsobem téměř hravým."^{17/} Autor je přesvědčen, že Čechové, kteří si hledí průmyslu, ústavů pojišťovacích, záložen, cukrovarů, bank, nechávajíce politiku více stranou, mají na rozvoji národa větší zásluhu než politikové.

Procházka i Wellner považují i malé podniky a řemesla za životaschopné - nic jiného nemohli ostatně v Čechách tvrdit - a v ještě větší míře než Rieger je chtějí podporovat. Oba také vedle požadavku svobody práce doporučují sdružování práce, dělnické asociace čili vlastnictví továren v rukou dělníků. To byla ostatně v té době v českých zemích neobyčejně populární myšlenka, propagovaná lidmi nejrůznějších názorových směrů, ať již to byl Rieger, F. C. Kampelík nebo později F. L. Chleborád.^{18/}

Když vyšlo r. 1883 Národní hospodářství od Josefa Kaizla, bylo

zřejmé, že je to moment obratu v českém ekonomickém myšlení, a to hned v několika směrech. Je to naše první soustavná a na svou dobu moderní práce o národním hospodářství a je také zajímavá světonázorově. Kaizl je vlastně českým "katedrovým socialistou" a je už vzdálen Riegrovu optimistickému liberalismu, je si velmi dobře vědom ostrých sociálních konfliktů v kapitalistických společnostech a nevěří již zcela v harmonizující efekty "volných hospodářských sil", vidí kolem sebe majetkovou polarizaci a je přesvědčen o nutnosti hospodářských reforem. Proti analytickému racionalismu liberálů staví jako žák vedoucí osobnosti tzv. mladší školy historické, Gustava Schmollera, historismus, který kombinoval s pozitivismem, a proti filozofii volného mezinárodního obchodu obhajuje rozumné ochranářství.

Technice věnoval ucelenou kapitolu, ze které je zřejmé, že ji považoval za převratnou sílu, která zcela změnila hospodářský, právní i etický řád světa. Důsledky techniky vyvolávají nutnost předělat celý "hospodářský dům". To vše není a nebude možné "bez bolesti, bez porušení a zmaru tisícerych interesův osobitých". Dělnba práce, která přináší technický pokrok, zdokonalení a láci výroby, má podle Kaizla i četné nepříznivé účinky: jednostrannost, poškozování zdraví, duchovní otupení pracovníků a zaměstnávání slabších v průmyslu /žen a dětí/. Dělnba práce "vede k odcizení" a "ponižuje člověka na mechanické příslušenství stroje" a navíc způsobuje to, že "společnost roztrhne se v části, ze které jedna druhé se odcizí...jedna druhou nenávidí".^{19/} Jedinou možností jsou soustavné reformy a "... zasahování ve vývoj poměrů hospodářsko společenských skrze stát a jiné obce...".^{20/}

Jestliže v postojích českých liberálních ekonomů a politiků vůči rozvoji novodobé techniky a její aplikaci v hospodářství převládal koneckonců sociální a kulturní optimismus, do kterého začínaly pronikat skeptičtější tóny až ke konci 19. století, v názorech českých radikálních demokratů i autorů se zřetelnou socialistickou orientací se stanoviska poukazující na záporné stránky probíhající průmyslové revoluce objevovala častěji. Je to přirozené, neboť tu šlo o reflexi sociální zkušenosti těch složek společnosti, které byly technologickými a hospodářskými přeměnami nejvíce postiženy. To však neznamená, že se u těchto autorů nesečkáváme i s pozitivním hodnocením technického vývoje. Rozpornost a složitost vývoje české společnosti 19. století se nutně promítala i do jejich myšlenek. Také podnětů a zdrojů jejich úvah bylo několik a nebyly vždy stejnosměrné.

Především lze - tak jako ve všech industrializujících se zemích Evropy - najít hlasy, které se obávají pronikání strojů a které reprezentují řemeslnicko-dělnické obavy ze ztráty práce, ale i sociálního postavení: "... když však ještě mašin nebyvalo, tu řemeslník svou pil-

ností a obratností nad druhými vyniknouti a sobě poznenáhla jakési zá-
možnosti získati mohl..."^{21/} J. B. Pecka^{22/} s nedůvěrou komentuje také
rozšířenou liberální představu o společenském pokroku jako procesu ne-
omezeného zvyšování výroby díky strojům a přiklání se ve své kritice
průmyslového kapitalismu na stranu S. Sismondiho, který již v první po-
lovině 19. století varoval před nadměrným růstem výroby.

Ovšem vedle těchto kritických poznámek, reagujících na rozpory
tzv. industrialismu, nalézáme v Čechách v období před založením sociál-
ní demokracie četné varianty radikálně demokratických verzí civilizač-
ního optimismu. Jsou cítit z Klácelova^{23/} přitakání dělbě práce a také
později i ze Sabinových úvah^{24/} o kladném působení vědy a průmyslu v
hospodářství. Věda je mu nástrojem umožňujícím pozvednout nebývalým
způsobem úroveň života lidí. Jsou to zřejmě stále přímé nebo zprostřed-
kované ohlasy francouzského utopického socialismu, především v Saint-
Simonově verzi. Rozvinutá věda a technika a na ní založený růst výroby
jsou považovány nejen za páteř socialistické organizace společnosti,
nýbrž za nezbytný předpoklad nové společnosti, která ovšem bez zespo-
lečenštění výroby zůstává kapitalistickou. To vše je pak u nás, např.
v podání Ferdinanda Koppa, zařazeno do kontextu nacionálních hnutí 19.
století, v němž "... pravý to socialismus... má základ v národnosti...
Socialismus opírá se o svobodu a národnost; svoboda a národnost mohou
k slávě a k dokonalosti jen socialismem dospěti".^{25/}

Na závěr uveďme poznámku o českém marxismu. J. Pešková ve své
práci o socialismu v Čechách 19. století poznamenává, že i po založení
sociálně demokratické strany v sedmdesátých letech nelze pozorovat, že
by se marxismus uplatňoval v českém myšlení jako "převratná teorie".
"... sama tato teorie přicházela do Čech téměř výhradně v politické ne-
bo nanejvýše politicko ekonomické podobě..."^{26/} Marxova teorie společ-
nosti a jejího přetváření nenašla v Čechách 19. století autentického
interpreta toho druhu, jakým byl např. Paul Lafargue ve Francii nebo
G. V. Plechanov v Rusku. Tím méně pak mohl být v duchu K. Marxe rozví-
jen tak specifický problém, jakým je role techniky ve společnosti. Sou-
časně však není pochyb o tom, že přímo nebo nepřímo se myšlenky K. Mar-
xe a B. Engelse, zdůrazňující účinky strojové výroby na dělníky, na
vznik proletariátu, na přivlastňování dalších pracovních sil kapitálem,
na další zintenzívnění práce a prodlouženou pracovní dobu v důsledku
zavádění strojů, na boj mezi dělníkem a strojem a současně na velké po-
zitivní potence strojové techniky, promítají do většiny českých národo-
hospodářských a sociologických prací konce 19. století.

Základní směry a posuny v českém ekonomickém a sociálním myšlení
19. století o technice se na základě naší, byť neúplné analýzy postup-
ně vynořily: od hodně optimistických představ o její roli ve společnos-

ti, které byly kombinací liberálního optimismu a osvícenecko racionalistického přesvědčení o významu vědy, se vyvíjelo k složitějšímu pohledu, který začal zahrnovat četné původně nepředvídané důsledky industrialismu ve sféře sociální, kulturní i psychologické. Nicméně trend k realismu se nepřeklónil až ke kulturnímu pesimismu, který v řadě evropských zemí, zejména v Německu, začal obviňovat rozvoj techniky, měst a dalších složek hmotné civilizace z hluboce rozkladných společenských účinků. Úsilí o vybudování vlastního národního života, včetně vlastního průmyslu a technické základny, vytvořilo pravděpodobně duchovní ovzduší, ve kterém jen málokdo zpochybňoval společenský význam technického pokroku. K takovým pochybám mohly vést v uvedeném rámci až hluboké otřesy příštích let.

- 1/ Srov. k tomu J. Purš, Průmyslová revoluce, Praha 1973, s. 474-493.
- 2/ Plný název byl: Jednota ku povzbuzení průmyslu v Čechách, který byl odvozen z francouzského vzoru Société d'encouragement pour l'industrie nationale.
- 3/ Citováno podle studie A. Bráfa, Politické vědy v Čechách na sklonku věku 18. a v první polovici devatenáctého, Almanach České Akademie Císaře F. Josefa pro vědy, slovesnost a umění XVII, Praha 1907, s. 183-230.
- 4/ N. Elias, Uber den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen, Erster Band, Frankfurt am Main 1976, s. 32. Elias píše o německé inteligenci konce 18. století.
- 5/ D. Brinkmann, Mensch und Technik. Grundzüge einer Philosophie der Technik, Bern 1946, s. 23.
- 6/ F. L. Rieger, O státcích a pracích nehmotných a jich významu i postavení v národním hospodářství, Praha 1850, s. 69-70.
- 7/ E. Chalupný, Sociologie. Svazek čtvrtý: Sociální výtvořy I, Praha 1921, s. 59. Jde o vydání prací, které autor napsal již dříve a pak je vydal souborně ve svém systému.
- 8/ A. Bráf v shora citované studii /3/ zahrnuje do svého přehledu také autory působící v Čechách, kteří psali německy. Při tomto pojetí by se datování počátků české ekonomie, ať již liberálního nebo jiného směru, musilo změnit. Především by pak bylo nutno mezi české ekonomy zařadit i Jiřího Buquoye, Aloise Lexu z Aerenthalu a také některé pedagogy právnické fakulty pražské univerzity, zejm. Josefa Ignace Butscheka a Václava Gustava Kopetze. V této studii

se držíme striktnějšího pojetí a za české ekonomy považujeme ty autory, kteří své práce psali převážně česky.

- 9/ F. L. Rieger, Průmysl a postup výroby jeho v působení svém ke blahobytu a svobodě lidu zvláště pracujících, Litomyšl 1860, s. 130-131.
- 10/ Riegrův český naučný slovník, IX. díl, Praha 1872, s. 87.
- 11/ F. L. Rieger, Průmysl a postup výroby..., s. 22-23.
- 12/ Tamtéž, s. 24.
- 13/ Tamtéž, s. 126 a celá hlava o působení průmyslu na lid pracujících.
- 14/ Tamtéž, s. 140-141.
- 15/ Z. Tobolka, v úvodu k pamětem Josefa Kaizla, Z mého života, J. R. Vilímek, 1909-1914.
- 16/ K. F. Procházka, Základové nauky národního hospodářství i statistiky, 2. vyd., Olomouc 1876, s. 82.
- 17/ M. Wellner, Hospodářství národní, Tábor 1874, s. 81.
- 18/ F. L. Chleborád, Soustava národního hospodářství politického, Ostrava 1869.
- 19/ J. Kaizl, Národní hospodářství, Praha 1883, s. 120-121.
- 20/ Tamtéž, s. 344.
- 21/ E. Arnold, Sebrané spisy, Praha 1954, s. 415.
- 22/ Boleslav Strahovský /pseudonym J. B. Pecky/, Sismondihova pohádka, Organisační 1878, č. 9.
- 23/ F. M. Klácel, Listy přítele k přítelkyni o původu socialismu a komunismu, Praha 1948, s. 32 ad.
- 24/ K. Sabina, Příspěvek k poznání přítomnosti, stať citována J. Peškovou v její knize Utopický socialismus v Čechách XIX. století, Praha 1965, s. 112-113.
- 25/ F. Kopp, Socialismus ze stanoviska historického, Včela 1848, č. 99, 100, 101, 102.
- 26/ J. Pešková, op. cit., s. 97.